

Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı

Həmidulla Baltabayev

Filologiya elmləri doktoru, Özbəkistan Milli Universiteti. Özbəkistan.

E-mail: hbaltabaev@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0741-6653>

Annotasiya. XX əsrin əvvəllərində bizim ölkəmizdə geniş vüsət alan cədid hərəkatından xəbərdar olan özbək ziyalılarına və Mahmud Xoca Behbudi, Münəvvər Qarı, Abdulla Əvlani, Əbdürrauf Fitrət, Abdulla Qədri, Əbdülhəmid Süleymanoğlu Çolpan və başqa böyük ədiblər yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan oxuculara Cəlil Məmmədquluzadəni məxsusi olaraq təqdim etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki özbək satirik ədəbiyyatı və dramaturgiyası bu böyük ədibin yaradıcılığı ilə o qədər dərin mənəvi və bədii tellərlə bağlı ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının adını eşidəndə və ya “Ölülər” tragikomediyasını xatırlayarkən, dərhal Cəlil Məmmədquluzadənin möhtəşəm yaradıcılığı və obrazı gözlərimiz önündə canlanır. Buna baxmayaraq, dahi Azərbaycan ədibinin bilavasitə özbək ədəbiyyatı ilə bağlı yaradıcılıq xüsusiyyətlərini və həmin dövr ədəbi əlaqələrimizin inkişafında oynadığı təkrarsız rolu qısaca da olsa vurğulamağa ehtiyac hiss olunur. Təqdim olunan məqalədə Mirzə Cəlilin yaradıcılığı “Cəlil Məmmədquluzadə və özbək səhnəsi”, “Molla Nəsrəddin” və özbək mətbuatı”, “Cəlil Məmmədquluzadə və yeni əlifba məsələsi” və “Cəlil Məmmədquluzadə və özbək nəsr” kimi yarım bölmələr kontekstində araşdırılıb.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, “Molla Nəsrəddin” jurnalı, “Ölülər” əsəri Özbəkistan səhnəsində, Mirzə Cəlilin Özbəkistana səfəri, milli oyanış

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.152>

Məqaləyə istinad: Baltabayev H. (2020) *Cəlil Məmmədquluzadə və özbək ədəbiyyatı*. «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq», № 1, səh. 149-156

Məqalə tarixçəsi: göndərilib –10.06.2020; qəbul edilib – 17.06.2020

Jalil Mammadguluzadeh and uzbek literature

Hamidulla Baltabayev

Doctor of Philological Sciences, National University of Uzbekistan. Uzbekistan.

E-mail: hbaltabaev@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0741-6653>

Abstract. There is no need to present Jalil Mammadguluzadeh specifically to Uzbek intellectuals being aware of widespread movement “Jadid” in our country in the early 20th century and readers knowing the creativity of Mahmad Khoja Behbudi, Munevver Qari, Abdulla Evlani, Abdurrauf Fitret, Abdulla Gadiri, Abdulhamid Suleymanoghlu Cholpan and other prominent writers. Since Uzbek satiric literature and dramaturgy have connected by so spiritual and artistic wires with this great writer’s creative work that while hearing about “Molla Nasraddin” magazine or remembering “The Corpses” tragicomedy, Jalil Mammadguluzadeh’s creativity and image come to mind. Despite

this, there is need to mention about creative features of the Azerbaijani writer related to the Uzbek literature and his role in the development of literary relations of that time. In the presented article Mirza Jalil's creativity is researched in the context of "Jalil Mammadguluzadeh and Uzbek stage", "Molla Nasraddin" and Uzbek press", "Jalil Mammadguluzadeh and new alphabet issue" and "Jalil Mammadguluzadeh and Uzbek prose".

Keywords: Jalil Mammadguluzadeh, "Molla Nasraddin" magazine, "The Corpses" in Uzbek stage, Mirza Jalil's visit to Uzbekistan, national awakening

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.152>

To cite this article: Baltabayev H. (2020) Jalil Mammadguluzadeh and uzbek literature. «Comparative Literature Studies», Issue I, pp. 149-156

Article history: received – 10.06.2020; accepted – 17.06.2020

Giriş / Introduction

Türk xalqları ədəbiyyatlarında elə böyük ədəbi simalar vardır ki, onların yaradıcılığını təkcə bir milli ədəbiyyat müstəvisində tam və dolğun şəkildə öyrənmək mümkün deyil. Onların əsərlərində milli-məhəlli şərait, ictimai həyat və güzəran problemləri əks etdirilsə də, bu əsərlər həm milli, həm də ümumbəşəri mənaları və qayələri ifadə etdiyinə görə, bütün insanlığın əzəli və əbədi dəyərlərinin bədii salnaməsinə çevrilib. Məhz belə ulu sənətkarlardan və böyük ədiblərdən biri Azərbaycan demokratik ədəbiyyatının banisi, realist nəsrin, satira və publisistikanın misilsiz yaradıcısı, təkrarsız dramaturq Cəlil Məmmədquluzadədir.

XX əsrin əvvəllərində bizim ölkəmizdə geniş vüsət alan cədid (yenilikçi) hərəkatından xəbərdar olan özbək ziyalılarına və Mahmud Xoca Behbudi, Münəvvər Qarı, Abdulla Əvlani, Əbdürrauf Fitrət, Abdulla Qədiri, Əbdülhəmid Süleymanoğlu Çolpan və başqa böyük ədiblərin yaradıcılığı ilə yaxından tanış olan oxuculara Cəlil Məmmədquluzadəni məxsusi olaraq təqdim etməyə ehtiyac yoxdur. Çünki özbək satirik ədəbiyyatı və dramaturgiyası bu böyük ədibin yaradıcılığı ilə o qədər dərin mənəvi və bədii tellərlə bağlanıb ki, "Molla Nəsrəddin" jurnalının adını eşidəndə və ya "Ölülər" tragikomediyasını xatırlayarkən, dərhal Cəlil Məmmədquluzadənin möhtəşəm yaradıcılığı və obrazı gözlərimiz önündə canlanır. Buna baxmayaraq, dahi Azərbaycan ədibinin bilavasitə özbək ədəbiyyatı ilə bağlı yaradıcılıq xüsusiyyətlərini və həmin dövr ədəbi əlaqələrimizin inkişafında oynadığı təkrarsız rolu qısaca da olsa vurğulamağa ehtiyac hiss olunur.

Əsas hissə / Main part

Cəlil Məmmədquluzadə və özbək səhnəsi. XX əsr özbək və Azərbaycan ədəbi əlaqələrinin ən görkəmli tədqiqatçıları və mütəxəssislərinin fikrincə, Cəlil Məmmədquluzadə Özbəkistana iki dəfə (1916, 1924) səfər edib. 1914-cü ildə Daşkənddə Türkünstan cədidlərinin fəal nümayəndələri tərəfindən təşkil olunmuş "Turan truppası"nın üzvləri Abdulla Əvlani, Qulam Zəfəri, Ş.Rəhimi, N.Xocayev və başqaları kimi teatr həvəskarları azərbaycanlı dramaturq və sənətkarlarla həmkarlıq əlaqələri yaratmağa nail olmuşdular [1, s.35].

"Ölülər" tragikomediyasının 1916-cı ilin 29 aprelindəki premyerasından xəbərdar olan [2] Abdulla Əvlani Cəlil Məmmədquluzadəyə məktub ("Mərdikar" imzası ilə) yazıb, əsəri özbək dilinə tərcümə etmək və onu səhnələşdirmək arzusunun olduğunu bildirir [3, s.255]. Bu məktuba cavab olaraq Cəlil Məmmədquluzadə yaxın dostu və silahdaşı Əliqulu Qəmküsarla (1880-1919) birlikdə "Ölülər" tragikomediyasının Orta Asiya şəhərlərindəki səhnə təcəssümündən gələcək gəlirlər hesabı-

na “Molla Nəsrəddin” jurnalının maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq məqsədilə əvvəlcə Aşqabada, sonra isə Daşkəndə təşrif buyururlar.

Bu hadisənin çox böyük tarixi və milli-estetik əhəmiyyəti vardı. Məsələ bundadır ki, özbək tamaşaçısı Cəlil Məmmədquluzadəni öz milli səhnəsində görmək imkanı qazanmışdı. Böyük dramaturqun şöhrəti 1916-cı ildən əvvəl də “Çay dəstgahi”, “Kişmiş oyunu” (hekayənin səhnə variantı) pyesləri vasitəsilə geniş yayılsa da, amma “Ölülər”in səhnəyə qoyulması ilə müəllifin bir dramaturq kimi tamaşaçılar arasındakı məşhurluğu bir-beş artdı. Dramaturqun razılığı alınandan sonra, Abdulla Əvlani “Turan” truppasının rejissoru N.Xocayev ilə “Ölülər”i səhnələşdirmək üçün məşqlərə başlayırlar.

1916-cı ilin iyun ayında Özbəkistana səfər edən Cəlil Məmmədquluzadə və Əliqulu Qəmküsar “Ölülər”in premyerasında iştirak edirlər. Tragikomediyadakı Şeyx Nəsrullah rolunu Əliqulu Qəmküsar, kefli İsgəndər rolunu isə əsərin tərcüməçisi – Abdulla Əvlani icra edir [3, s.256]. Cəhalət və onu meydana gətirən mühit, milli əsarət və əsirlikdən qurtuluş yolları haqqında düşünməyə vadar edən bu dəhşətli komediya premyeradan sonra da özbək səhnəsində dəfələrlə tamaşaya qoyuldu. Özbək tamaşaçısı təkcə “Ölülər” ilə tanış olmaqla kifayətlənmədi, Mirzə Cəlilin başqa əsərləri – “Anamın kitabı”, “Dəli yığıncağı”, “Danabaş kəndinin müəllimi” və dramaturqun başqa pyeslərinə də özbək rejissorları müraciət etdilər. Hətta yazıçının məşhur “Danabaş kəndinin əhvalatları” povesti də səhnələşdirilib, özbək tamaşaçılarına təqdim olundu.

Akademik İsa Həbibbəyli böyük yazıçının səhnə əsərləri haqqında “Mirzə Fətəli Axundzadənin dramatik əsərlərində cəmiyyəti islah etmək, Cəlil Məmmədquluzadənin əsərlərində isə mövcud hakimiyyətin tənqidi və dəyişdirilməsi ideyaları irəli sürülür. Mirzə Fətəli “qurban kimdir?”, Mrzə Cəlil isə “günahkar kimdir?” sualına cavab axtarır”, – deyər yazır [4, s.159-177]. Həmin dövr dramaturgiyası cəmiyyətdə qurban və müqəssir münasibətləri barəsində çox düşündürdü. Bu cəhətdən özbək dramaturqları Mahmud Xoca Behbudi, Abdulla Əvlani, Əbdurrauf Fitrət, Həmzə Həkimzadə Niyazi və başqalarının milli estetik axtarışları da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Cəlil Məmmədquluzadə Türküstanı ilk təşrifi zamanı Səmərqəndin tanınmış ziyalı Məhəmməd Ağa Haşımova belə söyləmişdi: “Daşkənddə özbək qardaşlarımız məni çox yaxşı qarşıladılar, mənə səmimi hörmət və məhəbbətlərini izhar etdilər. Bizim xalqlarımız başqa mədəniyyətli xalqlardan xeyli geridə qalıb. Bunun isə əsas səbəbi odur ki, biz adətən öz nöqsanlarımızı və qüsurlarımızı görə bilmirik. Bu çatışmazlıqları və nöqsanları açıq-aydın göstərməyin vaxtı çoxdan çatıb. Bundan ötrü yalnız cürət və cəsarət gərəkdir” [5, s.77].

Cəlil Məmmədquluzadə bu cürət və cəsarəti təkcə ilk dəfə yüksək səviyyədə nümayiş etdirən deyil, eyni zamanda yəni bu mənəvi cəsarətin başqa türk xalqlarının oyanmasına səbəb olan misilsiz sənətkarlardan və ustadlardan biridir.

Cəlil Məmmədquluzadəyə qədər də Azərbaycanda dram sənətinin artıq formalaşdığını və onun səhnə təcəssümü sahəsində də Mirzə Fətəli Axundzadənin və davamçılarının nə qədər böyük işlər gördüyünü mütəxəssislər yaxşı bilirlər. Amma bütün bunlara baxmayaraq, bu kitaba yazdığı ön sözdə ustad akademik İsa Həbibbəylinin vurğuladığı kimi, Cəlil Məmmədquluzadənin dramaturgiya yaradıcılığı Mirzə Fətəli Axundzadə pyeslərindən dahi Hüseyn Cavidin dramatik faciələri yönündə inşa edilmiş özünəməxsus bir körpü rolunu oynadı. Bu mühüm və qiymətli estetik müşahidəni Əbdurrauf Fitrətin milli keçmiş və tarix haqqındakı tragik-dramatik əsərlərinə də aid etmək mümkündür və Əbdurrauf Fitrətin dramaturgiyasında da Mirzə Cəlil yaradıcılığının izlərini görmək və göstərmək çətin deyil. Burada, eyni zamanda onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Əbdurrauf Fitrət Mahmudxoca Behbudinin banisi olduğu özbək milli dram və teatr sənətinin, demək olar ki, bütün janrlarında əsərlər yazdı, özbək dramaturgiyasında həm Cəlil Məmmədquluzadə, həm də Hüseyn Cavidin missiyalarını yerinə yetirdi.

“Molla Nəsrəddin” və özbək mətbuatı. Cəlil Məmmədquluzadəni Türküstan və xüsusən də, Özbəkistan ədəbi-mədəni həyatı ilə dərinlən bağlayan mənəvi mədəni tellər ilk növbədə “Molla Nəsrəddin” jurnalıdır. Məşhur jurnalın ilk nömrələrindən birində Cəlil Məmmədquluzadə yazırdı ki, “Molla Nəsrəddin” yalan danışa bilmir”. Bu, adi bir xəbər deyildi, əlbəttə, jurnalın şüarı idi. Məhz bu

şüar – doğru sözü və həqiqətpərəstliyi nəticəsində jurnal özbək ziyalılarının evlərinə daxil oldu, özbək ailələrinin sevimli nəşrinə çevrildi. Təxminən elə bu vaxtlarda Daşkənddə nəşr olunmağa başlayan “Tərəqqi” qəzeti “Molla Nəsrəddin” jurnalı ilə həmkarlıq və yaradıcılıq əlaqələrini gücləndirmişdir. “Molla Nəsrəddin” jurnalının özünəməxsus və təkrarsız xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, həmişə yaxın və uzaqdakı başqa mətbuat orqanları və nəşrlərə diqqət ayıraraq, onlardakı bəzi mühüm xəbərləri öz oxucularına çatdırmağı lazım bilirdi. Məsələn, jurnal 1908-ci ildəki noyabr saylarının birində “Tərəqqi” qəzetindən alınmış “Qəribə halət” məqaləsini [6, s.462], həmin ilin dekabrında isə “Mətbuatımız” adlı Rusiya və İran münasibətlərinə dair xəbəri çap edərkən, ona “bu acı sözə daha nə deyə bilərəm”, – deyə münasibət bildirmişdi [6, s.498]. Doğru söz və həqiqətpərəstlik jurnalın baş devizi olduğu üçün o, hər şeyi olduğu kimi göstərməklə kifayətlənməyib, həm də təsvir olunan hadisələrə açıq və cəsarətli münasibətini də ifadə edirdi. Bu sözlərdə bizdən başqa, jurnalda satirik gülüş və karikatura ifadə tərzini əsas inikas üsulu kimi müəyyən edilmişdi. “Molla Nəsrəddin”də müxtəlif satirik-komik üsullarla, təbii xalq gülüşü yolu ilə, bəzən təsirli yumor ilə və ya ictimai satira vasitəsilə təsvir edilən hadisə və vəqəələrə konkret münasibət bildirilirdi. “Molla Nəsrəddin”nin Buxara əmirliyinin həyatı ilə əlaqələrinin yaxşı və intensiv xarakter kəsb etdiyini jurnal səhifələrində işıq üzünə çıxaran onlarla məqalələrdən bilmək olar. Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası Qulamhüseyn Əliyevin yazdığına görə, jurnaldakı bir məqalədə “Buxarayı şərif”də mətbəənin yoxluğundan söhbət açılırsa, başqa bir məqalədə maarifçi müəllim Mirzə Əbdülvahidin Üsuli-cədid məktəbləri Əmir tərəfindən bağlanması bəyan edilirdi [7, s.170-175]. “Teleqraf. Xüsusi müxbirimizdən” sərəlvhəli məqalədə isə Buxara əmiri Seyid Əbdüləhəd xanın Rusiya kurortlarından birində istirahət etməsindən “Əbdülhəmid” adlı müxbir xəbər verirdi [8, s.442]. Sonra isə jurnalın ilk səhifəsində “Buxarada aclar” sərəlvhəsi ilə bir tərəfdə ac-yalavac adamlar, o biri tərəfdə isə əmirin rus qızları ilə şənəndiyini əks etdirən şəkillər üz qabığına yerləşdirilmişdi [8, s.585]. Bu kimi onlarla faktlar [9, s.37-49] “Molla Nəsrəddin” jurnalının o dövrdəki Türkünəstanə və ümumən, Orta Asiya türklərinin həyatına laqeyd olmadığını göstərməkdədir. Bax bu münasibət, yəni həyat həqiqətini sadəcə olaraq göstərmək deyil, həm də onu təhlil etmək, görünən və göstərilən vəqəələrdən millətin həyatına və taleyinə birbaşa dəxli olan ən mühüm cəhətləri anlamaq və dərk etmək məsuliyyətini ziyalılara başa salırdı [10, s.104-105]. Jurnalın özbək ədiblərinin və ziyalıların həyatındakı və taleyindəki rolunu Abdulla Əvlani, Qulam Zəfəri, Qafur Qulam, Sabir Abdulla, Qeyrəti və başqa görkəmli özbək yazıçıları etiraf etmişlər. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığının və “Molla Nəsrəddin” jurnalının yayılma coğrafiyası barəsində görkəmli şair və tərcüməçi Osman Qoçqar aşağıdakıları qeyd edir: “Şərqi bir çox ölkələrdə, Hindistandan Mərakeşə qədər jurnalın fəal oxucuları, abunəçiləri, könüllü müxbirləri vardı. Türkiyə, İran, özbək, tatar, türkmən, Dağıstan ədəbiyyatlarında demokratik dünyagörüşünün və təmayüllərin formalaşmasında jurnalın böyük təsiri olub”. Eyni zamanda “Molla Nəsrəddin” səhifələrində tanınmış özbək şair və yazıçıları Abdulla Əvlani, Həməzə Həkimzadə Niyazi, Məhəmmədşərif Sufizadə, Siddiqi Səmərqəndi Əczi və başqalarının öz əsərləri ilə iştirak etməsi barəsində məşhur özbək ədəbiyyatşünası Şirəli Turdiyev xəbər verir [11, s.166].

“Molla Nəsrəddin” jurnalının uzun müddət uğurlu fəaliyyət göstərməsində onun baş mühərriri Cəlil Məmmədquluzadənin misilsiz xidmətlərini və cəsarətini ayrıca qeyd etməklə bərabər, bu jurnalın ərsəyə gəlməsində və nəşr edilməsində Mirzə Ələkbər Sabir, Əli Nəzmi, Əliqulu Qəmkəsar, Ömər Faiq Nəmanzadə, Üzeyir Hacıbəyli [12, s.16] və başqalarının fəal və yaxından iştirak etdiyini, onların əksəriyyətini özbək oxucuları məhz Molla Nəsrəddin vasitəsilə tanıdığını da xüsusi vurğulamaq yerinə düşər [13, s.25].

Jurnalın bu istiqamətdə fəaliyyəti təkcə Azərbaycan ədəbiyyatında realizmin dərinləşməsinə deyil, ümumən, türk xalqları ədəbiyyatında realist inikas tərzinin inkişafına təkan verirdi. Türk dünyasındakı yeni mətbuat orqanı kimi doğulan və məşhurlaşan “Molla Nəsrəddin” səhifələrində xalq öz qiyafəsini və əhvalını görürdü. Milli və mənəvi oyanışın isə hər bir xalqın öz tələyüklü problemlərinin dərkini və həlli yollarından keçdiyini isə məlum həqiqətdir. O da məlumdur ki, “Molla Nəsrəddin” çərək əsrlik fəaliyyəti ərzində Tiflis (1906-1919), Təbriz (1920-1921) və Bakı (1922-1931)

şəhərlərində nəşr edilib. Məhz elə bu səbəbdən də jurnal Rusiyanın əli altında olan Qafqazı və İrani, Orta Asiya və Krımı, bu ərazilərdə yaşayan xalqların həyatı və güzəranını öz səhifələrində müntəzəm olaraq əks olunurdu. Jurnalın maraq və ehtiva dairəsi onun mündəricəsində və rubrikalarında da əks edirdi: “Molla Nəsrəddin”in teleqramları”, “Poçt qutusu”, “Qafqaz xəbərləri”, “Xarici xəbərlər”, “Ələmnəmə”, “İran xəbərləri”, “Öz müxbirlərimizdən”, “Cəhənnəm məktublari”, “Qəribə xəbərlər”, “Aclar” və sair.

“Molla Nəsrəddin” jurnalının XX əsrin əvvəllərindəki Türkünstan və xüsusən də Özbəkistanda çıxan qəzet və jurnallarla əlaqələrindən bəhs edərkən Mir Cəlal Yusifzadənin mühərrirliyi ilə nəşr olunan “Buxarayı Şərif” (bu qəzetin mühərriri Azərbaycandan dəvət edilmişdi, 1912), Mahmudxoca Behbudinin mühərrirliyi ilə çıxan “Ayna” (1913-1915) və “Səmərqənd” (1913), U.Əsədullaxocayevin “Sədayi Türkünstan” (1914), O.Mahmudovun mühərriri olduğu “Sədayi Fərqanə” (1914), Əbdür-rauf Fitrətin Səmərqənddə fəaliyyət göstərdiyi zaman çap etdirdiyi “Hürriyyət” (1917-1918) və onlarla başqa nəşrlərlə sıx həmkarlıq əlaqələri saxladığını ayrıca qeyd etmək lazımdır. Həmin dövrdə meydana gələn bir çox qəzet və jurnallara, o cümlədən Daşkənd şəhərində 1923-cü ildən fəaliyyətə başlayan məşhur “Müşüm” (“Yumruq”) jurnalının meydana gəlməsinə də “Molla Nəsrəddin” jurnalının qüvvətli təsiri olduğunu dəfələrlə qeyd etmişlər. Bu iki qardaş jurnalın (“Molla Nəsrəddin” və “Müşüm”) fəaliyyəti və səmərəli həmkarlıq əlaqələri yaxın gələcəkdə ciddi elmi tədqiqatların mövzusu ola bilər.

Məlumdur ki, 1922-ci ilin noyabrın 2-sində “Molla Nəsrəddin”in ilk sovet nüsxəsi nəşr olunur. Sonralar jurnal “Allahsızlar cəmiyyəti”nin orqanına çevrildi. Bütün bunlara baxmayaraq, jurnal öz adını və öz mövqeyini zərrə qədər dəyişdirmədi. Məhz bu prinsiplilik və xalqa sədaqət yolundakı sabitqədəmlilik “Molla Nəsrəddin”in bütün türk xalqları mənəviyyatında, o cümlədən qardaş Özbəkistanın mənəvi həyatında öz mövqeyini daha da möhkəmləndirdi.

Cəlil Məmmədquluzadə və yeni əlifba məsələsi. Mirzə Cəlilin yaradıcılığında və ictimai fəaliyyətində yeni əlifba məsələsi xüsusi bir yer tutur. Azərbaycanda yaşamış özbək ədibi və alimi Xəlid Səid Xocayevin yazdığına görə, 1924-cü ilin sentyabr ayında yeni əlifba məsələsi gündəmə gələn kimi, onun təbliği və təşviqi istiqamətində mühüm işlər həyata keçirmək üçün Yeni Əlifba Komissiyasının sədri Səmədağa Ağamalioğlu, Cəlil Məmmədquluzadə, komissiyanın üzvləri Vəli Xuluflu, Xəlid Səyid Xocayev xidməti səfərə çıxırlar, onlar Krımdan, Rusiyadan keçib oktyabr ayında Daşkəndə gəlib çatırlar [14, s.6].

Bu haqda Xəlid Səid Xocayev yazır: “Kımlı yoldaşların çıxışlarından sonra məruzələrdə irəli sürülmüş bir çox qeyri-müəyyən və şübhəli məqamlara cavab vermək zərurəti yarandı. Birinci olaraq, Cəlil Məmmədquluzadə söz aldı və həmin məsələlərə münasibət bildirdi: “Biz yeni bir əlifba yaratmışıq. Ümid edirəm ki, siz də bu yeni əlifbanı qəbul edəcəksiniz və bizi öz məmləkətinizdən incik halda yola salmayacaqsınız” [14, s.6].

Görünür ki, Cəlil Məmmədquluzadə yenicə formalaşmış latın əlifbası əsasında yeni yazı sisteminin bir-birindən ayrılıb uzaq düşmüş türk xalqlarını birləşdirəcəyinə ümid bəsləyirdi. Daşkənd səfəri haqqında müəllif yenə aşağıdakıları yazır: “Nəhayət, üçmərtəbəli bir binanın qabağına gəlib dayandıq. Bura Türkünstan Cümhuriyyəti Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi idi. Səmədağa Ağamalioğlu ilə Cəlil Məmmədquluzadəni də biz burada gördük. Özbək, qazax və türkmən elmi heyətlərindən olan nümayəndələr də onların yanında idi. Səmədağa yeni əlifba haqqında ətraflı məlumat verdi. Başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin Türkünstana səfərinin səbəblərini izah etdi. O, dili və mətbuatı, mədəniyyəti bir-birinə yaxın olan xalqların ortaq bir əlifbaya sahibolma zərurətini də bütün iştirakçılara başa salmağa çalışırdı” [14, s.6].

Müəllif Mirzə Cəlilin türkünstanlı tərəqqipərvər ədib, Milli universitetin əsasını qoymuş məşhur maarfçi Münəvvər Qarı ilə görüşündən bəhs edir. Münəvvər Qarı təkmilləşdirilmiş və türk dillərinin təbiətinə uyğunlaşdırılmış ərəb əlifbası tərəfdarı olsa da, Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığını və fəaliyyətini yaxşı bildiyinə görə, onun fikirlərini və təkliflərini hörmətlə qarşılayır. Beləliklə, Cəlil Məmmədquluzadə türk millətləri qarşısında duran mühüm işləri və vəzifələri yerinə yetirməklə bəra-

bər, söz sənətini, xüsusən, realist nəsrin inkişaf etdirmək sahəsində də öz müasirləri üçün bir ustada və müəllimə çevrilmişdi.

Cəlil Məmmədquluzadə və özbək nəsrin mövzusunda indiyə kimi özbək və Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xüsusi tədqiqatlar aparılmayıb. Buna baxmayaraq, Cəlil Məmmədquluzadənin qissə və hekayələrindəki yumoristik gülüş, satirik və kinayəli ifadə tərzində əks edən mənalara özbək yazıçıların satirik-yumoristik təhkiyə manerası ilə həmahəng olduğunu müşahidə etmək çətin deyil. Xüsusən, Abdulla Qədri və Qafur Qulam nəsrindəki yumor və gülüşün, Abdulla Qəhhar hekayələrindəki ifşaedici və satirik təhkiyənin, sovet dövründə alimlərimiz vurğuladığı kimi, yalnız Qoqol və Çexovdan öyrənməyin nəticəsi səviyyəsində izah edilməsi həqiqi ədəbi mənzərəni obyektiv əks etdirmir. Burada türk xalqları həyatının təbii uyğunluğu və söz mədəniyyətimizin inkişaf tarixindəki həmahəngliklərini də yaddan çıxartmaq olmaz. Cəlil Məmmədquluzadənin böyük bir sənətkar kimi, xalq həyatındakı və güzəranındakı taleyüklü problemləri, xüsusən, xalqı əzən, kiçildən və məhvə doğru aparan sadəlvahlıq, mütilik, kölə psixologiyasını məharətlə görüb göstərməsi və bu əxlaqi-mənəvi qüsurların yadların, özgələrin onu asanlıqla məhv etməsinə şərait yaratdığını müasirlərinə anlatmağa nail olması, ümumən, türk xalqları ədəbiyyatının ciddi uğurlarından biri kimi dəyərləndirilməlidir. Məhz bu mənada mən “Danabaş kəndinin əhvalatları”nın içində Abdulla Qədirinin Kəlvək Məxzumunu və Daşpolad Təcəngini təsəvvür edə bilirəm [15, s.90-100]. Zahirən Məhəmməd həsən əmi ilə Xudayar bəy özbək ədəbi qəhrəmanlarına oxşamasa da, amma “Danabaş kəndinin əhvalatları” sanki özbək zəminində və həyatında baş verən kimi duyulur. Povestdəki Xudayar bəy obrazı bizə Qafur Qulamın “Hiyləyi şərrin” hekayəsini və onun qəhrəmanlarını yada salır [16, s.87]. Məsələ bundadır ki, özbək yazıçısının hekayəsinin qəhrəmanı yalnız təzə arvad almaq üçün hiylə işlədirsə, Xudayar bəyin isə bütün həyatı fitnə-fəsad və hiyləgərlikdən ibarətdir. O, öz kürəkəninin anasını, yəni qudasını almağa belə utanıb xəcalət çəkmir, əksinə, onun mal-mülkünə sahib olmaq üçün yeni-yeni fitnə-fəsadlar fikirləşib tapır. Onun mal-dövlətinə sahib olandan sonra, daha başqa gəlinləri öz hiyləsinə qurban etmək barəsində düşünür və onları həyata keçirir. Bu cür hiyləgər tiplər sadə və avam kənd əhalisi arasında az tapılsa da, amma yazıçının böyüklüyü bundadır ki, onun əməllərini və mənəvi-əxlaqi cinayətlərini ardıcılıqla açıb göstərməklə bu cür alçaq şəxslərin öz məqsədlərinə asanlıqla çatmasının əsas səbəblərindən biri kimi nadanlıq və cəhaləti göstərir, insanın əl-qolunu bağlayan şəraitin günahkar olduğunu cəsarətlə nümayiş etdirir.

Mirzə Cəlilin məşhur “Poçt qutusu” hekayəsi haqqında onlarla tədqiqat və məqalələr yazılıb. Hətta hekayənin qəhrəmanı Novruzəlini A.Çexovun məşhur “Yavuz niyyətli adam”ına (“Zloumişlennik”) bənzədən tədqiqatlar da mövcuddur [17, s.397]. Bununla müəlliflər hekayə qəhrəmanını rus ədəbiyyatındakı “kiçik adamlar” sırasına aid edirlər və bu hal XIX əsrin ikinci yarısındakı Azərbaycan həyatı üçün də tipik hadisə olduğunu vurğulayırlar. Bu cəhətdən yanaşsaq, Novruzəlinin özbək “qohum”larından birini biz Abdulla Qəhharın “Keçmişdən nağıllar”ında müşahidə edirik. İki küpə qatığını satıb, qazandığı pula arvadını müalicə etdirmək istəyən Bəbəri oğurluq etməkdə şübhəli bilib, “pullar hanı?” – deyər soruşduqları zaman o, elə indicə satdığı qatığın pulunu soruşurlar, deyər cibindəki bütün pullarını çıxarıb təhvil verib, bununla da özünün “oğru olduğunu” təsdiq etmiş olur [18, s.160-165]. Onu “həbs edən” qarovul gəlib, “qapı bağlı deyildi ki, niyə çıxıb getmədin?!” – deyəndə “Özünüz həbs elədiniz, padşahın adamısınız”, – deyər cavab verir. Povestdə qıfıllanmamış bir hücrədə “həbs olundum” deyər oturub gözləyən Bəbər ədəbi obraz kimi bir qədər gec öz əksini tapmış olsa da, o, Novruzəlinin müasiridir. Bu kimi ədəbi müqayisələri çox gətirmək olar, amma onlara yalnız ədəbi təsir nəticəsi kimi yanaşmaq məqsədə müvafiq deyil, çünki bu müstəmləkə şəraitində yaşayan və əzilən xalqlarımızın, mütilik və qulluq psixologiyasının əsiri olan yazıq insanlarımızın bir-birinə bənzəyən, oxşar taleləridir. Cəlil Məmmədquluzadənin nəsrin hər cür “izm”lərdən yüksəkdə durduğuna görə, xalq həyatına hədsiz yaxın və onun bilavasitə əksi olduğu üçün hər bir oxucu onun qissə və hekayələrində özünü və öz yaxınlarını görür, onlara yanır, acıyır, bütün bunlarla bərabər isə, böyük ədib öz oxucusuna özünü anlamaq zəruriliyini təlqin edir. Çünki yalnız özünü dərinləndirən anlayanlar maarif və mərifətə, milli tərəqqi və yüksəlişə üz tutmağa özlərində güc tapa bilirlər.

Nəticə / Conclusion

İstedadlı şair və görkəmli tərcüməçi, mərhum Osman Qoçqarın tərcüməsində özbək oxucularına təqdim olunan böyük Azərbaycan yazıçısı Cəlil Məmmədquluzadənin seçilmiş əsərlərinin özbəkçə ilk nəşri oxucunu yaxşılıq etməyə və alicənablığa səsləyir.

(Özbəkçədən çevirən: fil.e.d.Yaşar Qasımbəyli)

Ədəbiyyat / References

1. S.Aliev. Literaturniyi svyazi i uzbekskaya dramaturgiya. T: Fan, 1973.
2. “Yeni İqbal” qəzeti, 1916, 10 may, 304-cü say.
3. Bax: İstiriya obshestvenno-kulturnogo reformatorstva na Kafkaze i v Sentralnoy Azii (XIX-XX veka. Samarkand: MITSAI) 2012.
4. İ.Həbibbəyli. Böyük demokrat Cəlil Məmmədquluzadə (Bax: Ədəbi şəxsiyyət və zaman əsərləri, 10 cildə. II cild. Bakı, “Elm və təhsil” 2017.
5. Bax: M.Q.Ataev. Schenicheskaya jizn proizvedeniy Dj. Mammatkuluzade. Baku, «Elm», 1991.
6. Molla Nəsrəddin. Qəribə halət. 1908, 30 noyabr. Molla Nəsrəddin. Satirik jurnal. On cildə, II cild (1907-1909). Bakı, “Şərq-Qərb”.
7. Q.Əliyev. “Molla Nəsrəddin” və özbək həyatı. Azərbaycan, 1966, №7.
8. Molla Nəsrəddin. Xüsusi müxbirimizdən. 1909, 29 noyabr. Molla Nəsrəddin. Satirik jurnal. On cildə, III cild (1909-1910). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017.
9. Ob uzbeksko-azerbaydjanskix literaturnix svyazax. Tvirchiskiye svyazi nachala uzbekskoy literaturi. Pod. red. E.A.Karimova. T., 1983.
10. A.Ülvi. “Molla Nəsrəddin” və özbək satirik ədəbiyyatı. Dil və ədəbiyyat. 2007, №4.
11. Sh.Turdiyev. Uzbeksko-azerbaydjanskie literaturnye svyazi nachala XX veka. Stranitsa azerbaydjanско-uzbekskix literaturnix vzaimosvyazey. Baku, «Elm», 1983.
12. İ.Həbibbəyli. “Molla Nəsrəddin” jurnalı və molla nəsrəddinçilik. Molla Nəsrəddin. Satirik jurnal. On cildə. I cild (1906-1907). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017.
13. T.Kərimli. Redaktordan. Molla Nəsrəddin. Satirik jurnal. On cildə, I cild (1906-1907). Bakı, “Şərq-Qərb”, 2017.
14. H.S.Xocayev. Yeni elifba yollarında eski hatıra ve duyğularım. Ankara, 2006.
15. A.Qədiri. Kiçik əsərlər, 1969.
16. Qafur Qulam. Əsərlər. 10 cildlik, VI cild, 1972.
17. A.Rüstəmov, B.Nəbiyev, Y.Qarayev. Azerbaydjanskaya literatura. Kratkiy ocherk. Baku, 2005.
18. A.Kaxxor. Utmişdan ertaklar. Tanlaqan əsərlər, I cild. Bakı, 2015.

Джалил Мамедгулузаде и узбекская литература

Хамидулла Балтабаев

Доктор филологических наук, Национальный университет Узбекистана. Узбекистан.

E-mail: hbaltabaev@mail.ru

Резюме. Нет необходимости представлять Джалила Мамедгулузаде специально узбекским интеллектуалам, знающим о широко распространенном движении «Джадид» в нашей стране в начале 20-го века, и читателям, знающим творчество Махмада Ходжи Бехбуди, Муневера Кари, Абдуллы Евлани, Абдуррауфа Фитрета, Абдуллы Гадири, Абдулхамида Сулейманоглу Чолпана и других выдающихся писателей. С тех пор как узбекская сатирическая литература и драматургия были соединены такими духовными и художественными связями с творчеством этого великого писателя, что, слушая о журнале «Молла Насраддин» или вспоминая трагикомедию «Мертвецы», Джалил Мамедгулузаде приходит на ум. Несмотря на это, необходимо упомянуть о творческих особенностях азербайджанского писателя, связанных с узбекской литературой и его роли в развитии литературных связей того времени. В представленной статье творчество Мирзы Джалила исследуется в контексте «Джалил Мамедгулузаде и узбекская сцена», «Молла Насраддин» и узбекская пресса», «Джалил Мамедгулузаде и новый алфавит» и «Джалил Мамедгулузаде и узбекская проза».

Ключевые слова: Джалил Мамедгулузаде, журнал «Молла Насраддин», «Мертвецы» на узбекской сцене, визит Мирзы Джалила в Узбекистан, национальное пробуждение